



BUDAPESTI OKTATÁSI ANZIKSZ

„Budapest, Budapest te csodás,
te vagy nekünk a szívdobogás...”

BUDAPEST VILÁGVÁROS, HALLANI SOKSZOR. Pedig – bár afelé halad – nem az. A globális városok (mint New York, London, Tokió), és a világvárosok (mint Párizs, Berlin, Róma) mellett Budapest egyelőre „csak” nemzeti, regionális központ.¹ Ám az ilyen városok közül is sokan megelőzik (mint Bécs, Prága stb.) – bár ez lehet, hogy csak a szerző kishitűsége. Más megközelítésben Budapest kapuváros.² De van aki provinciálisnak tartja.³

Ezzel együtt is igaz, hogy a Budapesten élő emberek jelentősen kedvezőbb helyzetben vannak, mint az ország más részein. Az oktatási, tudományos, és kulturális javak termelése, kínálata és fogyasztása jelentősen nagyobb ebben a városban mint az országban máshol. Mint a mottóként idézett slágerszöveg⁴ is mondja, itt dobog az ország szíve. Mások szerint inkább ez a város az ország vízfeje.

1 „A késő modern nagyvárosokat egy némileg leegyszerűsített tipológia alapján három nagy csoportba lehet sorolni. Egyrészt vannak úgynevezett globális városok (global city). ... van néhány valóban „globális város” – mint például London, New York vagy Tokió –, amely a gazdasági és politikai hatalmat globális méretekben koncentrálja, a globális léptékű gazdasági és politikai akciók színtereként funkcionál. Az európai nagyvárosok döntő többsége azonban nem tekinthető gazdasági vagy politikai értelemben globális városnak (például Róma, Madrid vagy Berlin sem), noha a globalizáció folyamatának jelenségei – például a migráció – ezeket a városokat is elérték.” *Niedermüller* (1999). A másik csoportba tartozó városokat világvárosoknak nevezik, „amelyek olyan új kulturális formákat, mintákat, jelentéseket és áramlatokat (cultural flows) »termelnek ki«, amelyek a világon mindenütt sokak számára – azaz globális méretekben – fontos, elfogadott és követett kulturális viszonyítási pontokat jelentenek”. „S végül vannak azok a városok – s még mindig ezek száma a legnagyobb –, amelyek sem egyik, sem másik csoportba nem sorolhatók be, s nemzeti vagy regionális funkciókat töltenek be.” (Uo.)

2 „a magyar főváros ... közvetlenül kapcsolódik az európai nagyvárosi hálózathoz, az európai és globális hatásokat elsősorban befogadó, s az ország más részeiben továbbító kapuváros.” *Enyedi* (2000).

3 „Budapestet éppen a nemzetköziség akadálytalan jelenléte tette jelentős mértékben provinciálissá – és itt nem csupán a nyilvánvaló gyarmatosítás jeleire kell gondolni. Ha éjszaka érkezzünk az autópályán Bécsből Budapestre, a város első toronyházairól birtokosi tudattal világitanak ránk a multinacionális konszernek hatalmas felületű fényreklámjai. Minden héten újabb tábla csatlakozik a többihez. Hozzájuk képest – tisztán optikai szempontból – egyenesen diszkrét legényeknek hatottak a városképben a boldog iskolásfiúnak látszó szovjet hősök emlékművei, amelyek korábban, a Vörös Hadsereget és annak a náci Németország fölött aratot győzelmét reklámozták.” *Wilhelm Droste* (1996): A tanácsalanság metamorfózisai Észrevételek Budapest aktuális formai válságáról *Budapesti Negyed* 14 (1996/4).

4 Fényes Szabolcs - Szécsén Mihály - Pártos Jenő közismert slágerének első sora. Valószínűleg pontosabb lenne azt írni, hogy „jelen sorok írója számára közismert sláger”, hiszen a dal közismertségében részint a szerző korbeli és ízlésbeli sajátosságai is szerepet játszanak – nem vitatható ugyanis, hogy a kereskedelmi rádiókon felöltött fiatal nemzedék, vagy a könnyebb zenét nem kedvelő idősök számára nem feltétlenül ismert dalról van szó.

Vajon hogy van ez pontosan az oktatási szolgáltatásokkal? Az itt következő írás az oktatási ellátottság és néhány egyéb oktatási jellemző regionális elemzését igyekszik bemutatni, alapvetően Budapestre koncentrálva, ki-ki tekintve más területekre is.⁵

Budapest a régió

Budapest nem egyszerűen az ország fővárosa, hanem egyben az ország legnagyobb lélekszámú, s gazdaságilag legfejlettebb, egyben leggazdagabb régiója (vagy ha ezt a szót fenntartjuk a nagyobb területi, statisztikai egységeknek, akkor kvázi régiója), továbbá adminisztrációs, oktatási, tudományos, kulturális és közlekedési (stb.) központja is. Nem törvényszerű – bár nem is teljesen példa nélküli –, hogy egy főváros mindezen jegyeket együtt hordozza.

Bár lakossága már hosszabb ideje évről-évre csökken, s ma már az ország népességének 17 százaléka lakik csupán itt, de még így is az ország egyedülállóan legnagyobb városa. Tegyük hozzá, hogy a budapesti agglomeráció lakossága korántsem csökken ilyen ütemben, sőt az utóbbi időben stagnál. Pontosabban a főváros lakossága jelentősen csökken, az agglomerációs körzeté pedig növekszik, de ez a növekedés valamivel elmarad a főváros csökkenésétől.

1. táblázat: Budapest népességének alakulása

	Budapest népessége (fő)	Budapest népességének aránya az ország népességéhez viszonyítva (%)	A budapesti agglomeráció lakosságának aránya az ország népességéhez viszonyítva (%)
1990	2 016 774	19,4	25,0
2000	1 791 098	17,5	23,7
2001	1 759 209	17,2	23,7
2002	1 739 569	17,1	23,7

A foglalkoztatottaknak 20 százaléka is itt dolgozik. Ebben a városban működik a hazai vállalkozások 29 százaléka, a külföldi vállalkozásoknak pedig 53 százaléka (s a külföldi érdekeltségű jegyzett tőke 53 százaléka is itt található). E városban állítják elő a nemzetgazdaság GDP-jének 35 százalékát, s itt az egy főre jutó GDP az országos átlag kétszerese, a munkanélküliség pedig az országos átlag 60 százaléka.

Budapest gazdasági fejlettségbeli előnye az elmúlt időszakban (1995 és 2000 között) növekedett – 1995-ben Nógrád megye (a gazdasági fejlettségben akkor utolsó) egy főre jutó GDP-je 32,3 százaléka volt a fővárosénak, 2000-ben Szabolcs-Szatmár-Bereg megye (a gazdasági fejlettségben 2000-ben utolsó) egy főre jutó GDP-je 26,4 százaléka volt a Budapestinek. A gazdasági fejlettség szerinti egyenlőtlenség⁶ 1995 és 2000 között valamivel több mint 40 százalékkal emelkedett.

⁵ Ezúton köszönöm meg Liskó Ilona észrevételeit

⁶ Az egyenlőtlenség vizsgálatára a Gini indexet használtuk. A Gini index, vagy Gini együttható a 0 értéket akkor veszi fel, ha a vizsgált mennyiségi ismérv területi eloszlása egyenletes, s annál nagyobb minél nagyobb az adatsorban tapasztalható egyenlőtlenség.



Magyarul a hazai gazdasági fejlettség növekedésével párhuzamosan az elmúlt időszakban Budapest fejlettségi előnye nőtt.

A születéskor várható élettartam 2002-ben a férfiak esetében Budapesten volt a legmagasabb 70,1 év, amit Győr-Moson-Sopron megye követett 69,5 évvel, majd Békés megye 69 évvel. (A legalacsonyabb Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében volt 66,4 év, és Borsod-Abaúj-Zemplénben 66,5 év). A nők esetében a legmagasabb Veszprém megyében volt 77,5 év, és ezt követte Budapest 77,2 évvel, (a legalacsonyabb Borsod-Abaúj-Zemplén megyében volt 75,5 év, amit Jász-Nagykun-Szolnok és Szabolcs-Szatmár-Bereg követett 75,7 évvel). Tehát a születéskor várható élettartam a Budapesten élő férfiak esetében majdnem két évvel, a nők esetében pedig fél évvel hosszabb, mint az országos átlag.

Míg a várható élettartam az egészségi állapotra enged következtetni, addig az átlagos életkor az adott terület lakóinak életkorára. 2002-ben 39,6 év átlagéletkorral Budapest volt a „legöregebb”, 34,9 évvel Szabolcs-Szatmár-Bereg volt a „legfiatalabb”. Az 1000 lakosra vetített természetes szaporodást tekintve (ami az élveszületések és a halálozások különbsége) mínusz 5,2 ezrelékkal Békés megye után Budapest volt a legkedvezőtlenebb helyzetű. Mindezek alapján nem meglepő, hogy a fiatal (0–14 éves) korosztály aránya Budapesten a legalacsonyabb (12,6 százalék), s az idős (a 65 éves és idősebb) korosztály aránya itt a legnagyobb (17,9 százalék).

Ebben a városban van az összes óvoda és általános iskola valamivel több mint 10 százaléka, a szakiskolák 17 százaléka, a gimnáziumok 25 százaléka, és a szakközépiskolák 22 százaléka. Itt tanul az összes általános iskolás közel 13,5 százaléka, a szakiskolások 12,5 százaléka, a gimnazisták 25,6 százaléka, a szakközépiskolások 24,3 százaléka és a (nappali tagozatos) felsőoktatási hallgatók több mint 40 százaléka.

Budapest oktatása a regionális adatok tükrében

A következőkben áttekintést igyekszünk adni a hazai oktatás különböző szintjein a 90-es években tapasztalható fejlődés regionális és megyei különbségeiről – Budapest jellemzőit kiemelve. Először célszerű egy pillantást vetni a 90-es évek demográfiai folyamataira, az oktatás szempontjából releváns korcsoportok létszámának alakulására.

Az élveszületések száma az 1975 évi 194 ezer fő^s – a „Ratkó gyerekek” gyerekei nyomán kialakult⁷ – csúcstről folyamatosan és megállíthatatlanul csökkent a

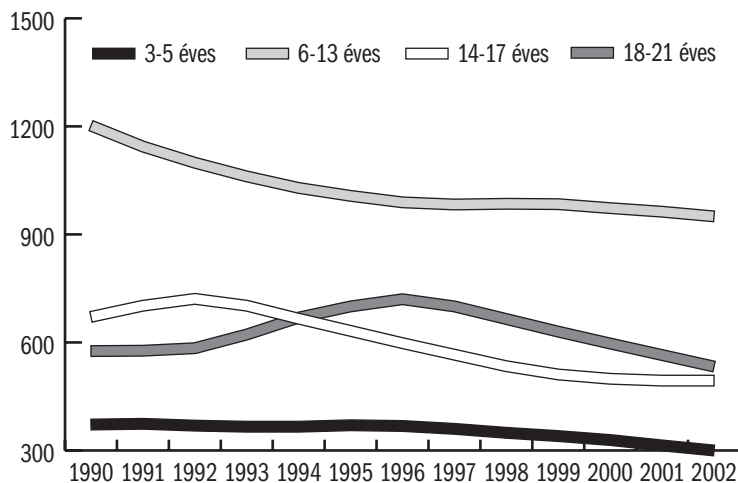
⁷ Az 50-es évek elejének alacsonynak ítélt hazai termékenységén voluntarista módon – az abortuszok engedélyezésének drákói korlátozásával – segíteni akaró 1953-as kormányhatározat nyomán született nagy létszámú korosztályokat a korszak egészségügyi minisztere, Ratkó Anna után szokták Ratkó gyerekeknek nevezni. Az intézkedések hatására 1954-ben 220 ezer fölé emelkedett az élveszületések száma, ami a rendelkezések eltörlése után igen radikálisan csökkent – (tíz év múlva már alig több mint 130 ezer). Ezért 1973-ban új népesedéspolitikai programot kezdtek, aminek célja egy stacioner népesedési helyzet megközelítése volt. Eszközei a terhességi, gyermekágyi segély és a családi pótlék lényeges növelése, és lakásellátási kedvezmények biztosítása, valamint az abortusz-rendszer mérsékelt szigorítása (de a korszerű fogamzásgátlás támogatása) voltak. Ugyanakkor az intézkedések időzítése igen szerencsétlen volt,

80-as és 90-es években is, s a 90-es évek végén 2000-es évek elején 100 ezer alatt stagnálni látszik (1998-ban 97,3, 1999-ben 94,6, 2000-ben 97,6, 2001-ben 97,0, 2002-ben 96,8, 2003-ban 94,7 ezer fő volt.)

Ennek következtében az óvodás korú és az általános iskolás korú népesség a 90-es években mindvégig, a középfokú iskolába járó népesség pedig a 90-es évek első harmadától csökkent, s csökken ma is. A felsőoktatási korú népesség esetében ez a tendencia a 90-es évek közepétől jelentkezik.

1995 és 2002 között Budapest 3–5 éves népessége egyharmadnyival, a 6–13 éves népesség pedig valamivel több mint 22 százalékkal csökkent. Az óvodás korú népesség csökkenése legjelentősebb – 50 százalék körüli – a X., az V. és az I. kerületben volt, legkisebb – 20 százalék körüli – a II. és a XIX. kerületben. A 6–13 éves, általános iskolai népesség az V. és VI. kerületben csökkent leginkább, több mint 40 százalékkal.

1. ábra: Az oktatás szempontjából releváns népesség alakulása 1990–2002



Az óvodai ellátás

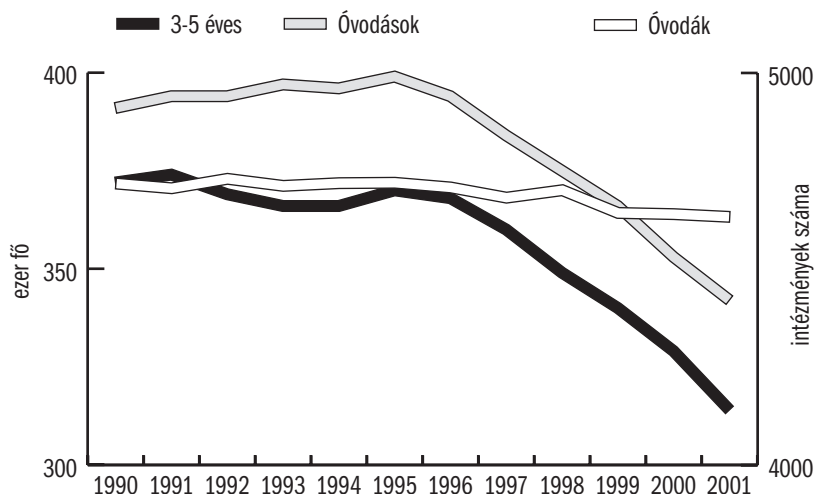
Országosan az óvodások száma 1990 és 2002 között 12 százalékkal, az óvodák száma pedig csak 2 százalékkal csökkent. Miután a gyermekszám csökkenéssel nem csökkent azonos ütemben sem az óvodai csoportok, sem az óvodai pedagógusok száma, az egy csoportra jutó, és az egy pedagógusra jutó gyermekszám országosan csak 9 százalékkal mérséklődött 1990 és 2001 között. Ez azonban regionálisan jelentős különbségeket takar. A csökkenés nyomán mind az egy csoportra jutó, mind az egy pedagógusra jutó gyermekszám tekintetében Budapest

ugyanis az éppen szülőképes korba került 1953–55. évi születési hullám hatását erősített, így 1974–75-ben egy második – bár mérsékelt – demográfiai hullámot produkált. Ezek a Ratkó gyerekek gyerekei. Ekkor – 1975-ben – az élveszületések száma meghaladta a 190 ezret. Ezt követően azonban folyamatosan csökken, s a 2000-es években 95–97 ezer fő körül stagnálni látszik. A Ratkó gyermekek unokái már belesimultak a demográfiai apályba.



és Győr-Moson-Sopron megye helyzete a legkedvezőbb, itt a legalacsonyabb ez a mutató, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében pedig a legkedvezőtlenebb, azaz a legnagyobb. Az egy pedagógusra jutó óvodások száma a gazdasági fejlettséggel (azaz az egy főre jutó GDP-vel) szoros kapcsolatot mutat:⁸ azaz az egyes területeken a gazdasági fejlettség növekedésével csökken az egy óvodapedagógusra jutó óvodások száma.

2. ábra: Az óvodák, az óvodás korú gyermekek és az óvodások számának alakulása 1990–2002



A változások nyomán az egy óvodapedagógusra jutó, és az egy csoportra jutó ellátottak számát tekintve 1990 és 2001 között a megyék (beleértve Budapestet is) közötti egyenlőtlenség jelentősen növekedett, bár az egyenlőtlenség még mindig viszonylag kis mértékű.⁹

Budapesten belül vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy a 2000-es évek elején a legalacsonyabb egy csoportra jutó ellátottat az I., az V., és XII. kerületben találjuk – ezekben a kerületekben 20 fő alatt volt (2002-ben) az egy óvodai csoportra jutó ellátott. 1995 és 2002 között az egy csoportra jutó ellátottak számának egyenlőtlensége a kerületek között növekedett.¹⁰

Az egy pedagógusra jutó óvodások száma az V., VII., XII. kerületekben volt a legalacsonyabb (10 alatt 1999-ben). Ennek a mutatószámnak – az egy pedagógusra jutó óvodások számának – kerületek közötti egyenlőtlensége is növekedett, bár kisebb mértékben.¹¹

8 A korrelációs együttható: $-0,725101$

9 A megyék adatait vizsgálva az egy pedagógusra jutó óvodás létszámra vonatkozó Gini index 1990 és 2001 között 34 százalékkal, az egy csoportra jutó óvodások számára vonatkozó Gini index pedig több mint 60 százalékkal növekedett, bár az egyenlőtlenségek még ezt követően is viszonylag kicsik.

10 A Gini együttható 34 százalékkal nőtt.

11 A Gini index 5 százalékkal emelkedett.

Az általános iskolai ellátás

1990 és 2001 között az általános iskolai korú népesség létszáma 20 százalékkal csökkent, s bár az általános iskolai tanulók számának csökkenése egyes években eltért ettől (az iskolakezdekés kitolódása, valamint a visszamaradók miatt) végül is a tanulók száma is közel 20 százalékkal csökkent a vizsgált időszak alatt.

Regionálisan vizsgálva az általános iskolai gyermekek száma Budapest mellett Veszprém, Győr-Moson-Sopron, és Zala megyékben csökkent legjobban, legkevésbé pedig Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Pest megyékben. A gyermeklétszám csökkenése ellenére lényegében nem, vagy alig csökkent a pedagógusok száma, sőt több megyében növekedett is (pl. Pest megyében 115 százalékra, Fehér megyében 106 százalékra, továbbá Somogy, Hajdú-Bihar, és Bács-Kiskun megyében is néhány százalékkal).

2001-ben az egy pedagógusra jutó tanulók száma Budapest mellett Zala, Somogy, Tolna és Győr-Moson-Sopron megyében volt a legalacsonyabb és Szabolcs-Szatmár-Bereg, Pest, Fejér és Jász-Nagykun-Szolnok megyékben a legnagyobb.

Az általános iskolai ellátás esetében is találunk a gazdasági fejlettség és az egy pedagógusra jutó tanulólétszám adatai között korrelációt – bár az óvodáknál tapasztaltnál gyengébbet¹² –, tehát itt is igaz, hogy minél fejlettebb egy megye, annál kisebb az egy pedagógusra jutó tanulók száma.

Ha egyenlőtlenségi mutatókkal vizsgáljuk az általános iskolai ellátást, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy 1990 és 2001 között az egyenlőtlenség viszonylag kis mértékben – az óvodai differenciálódásnál jelentősen kisebb mértékben – növekedett a megyék¹³ között.

Budapesten a XI., XII. és a VI. kerületben volt a legalacsonyabb az egy pedagógusra jutó tanulólétszám, és a XVII. kerületben a legnagyobb (1999-ben). Budapesten az országosnál nagyobb mértékben növekedett az egyenlőtlenség. Az általános iskolai csoportokra jutó létszám kerületek közötti egyenlőtlensége jelentősen emelkedett,¹⁴ de az egy pedagógusra jutó tanulók számának kerületek közötti egyenlőtlensége is erősen nőtt.¹⁵

Összességében tehát az állapítható meg, hogy a gazdagabb megyékben, gazdagabb településeken jobbak az oktatási szolgáltatások mutatói. Ennek nyilvánvalóan az az oka, hogy ezek a gazdagabb települések, ill. megyék részint nagyobb önkormányzati bevételeik segítségével jobb feltételeket tudnak teremteni lakosságuk számára az oktatási szolgáltatások területén, részint a gazdagabb lakosság hajlamosabb nagyobb áldozatot vállalni, magán intézményekbe járattva gyermekeiket (amelyek kedvezőbb ellátási körülményeket nyújtanak azok számára). Miután, mint korábban láttuk növekszik az országon belüli gazdasági fejlettségi különb-

12 Korrelációs együttható: $-0,4612$

13 A megyék adatait vizsgálva az egy pedagógusra jutó általános iskolai tanuló Gini indexe 1990 és 2000 között 17 százalékkal nőtt, s az egyenlőtlenség viszonylag kicsi mindvégig.

14 A Gini index 1995 és 2002 között 94 százalékkal nőtt.

15 A Gini index 35 százalékkal emelkedett 1995 és 1999 között.

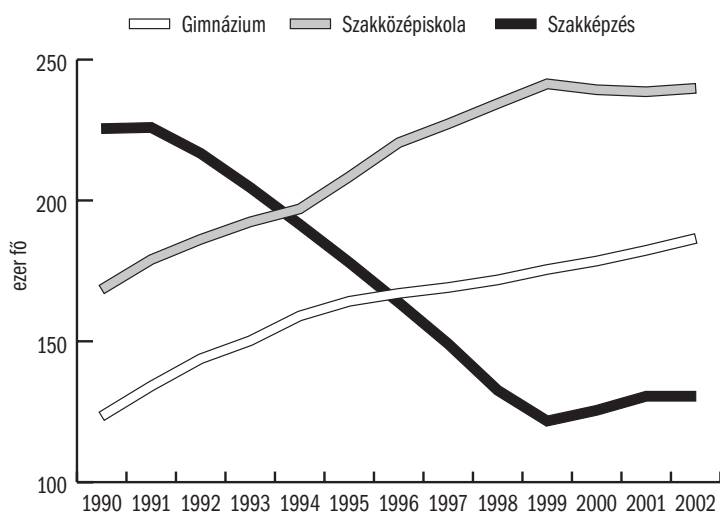


ség, növekszik az oktatási ellátásban tapasztalható egyenlőtlenség is. Ezt úgy is fogalmazhatjuk, hogy miután növekszik Budapest gazdasági fejlettségi előnye, növekszik előnye az oktatási szolgáltatások ellátási mutatóit tekintve is.

Középfokú ellátottság

A 90-es években a középfokú képzés struktúrája jelentősen átalakult: a középiskolák és a középiskolai tanulók száma növekedett, a szakközépiskolák és a szakközépiskolai tanulók száma viszont csökkent. A középfokú iskolai részvétel arányai iskola-típusonként jelentősen eltérő képet mutatnak.

3. ábra: A középfokú oktatásban résztvevő tanulók száma 1991–2002



A gimnáziumi részvétel 1990-ben Hajdú-Bihar és Szabolcs megyékben volt a legmagasabb, legalacsonyabb pedig Fejér és Vas megyékben volt. 2001-ben Pest és Baranya megye, valamint Budapest vezette a rangsort és Zala, Fejér valamint Vas megye zárta a sort.

1990-ben a szakközépiskolai részvételi arány Fejér, Vas és Győr megyékben volt a legnagyobb, legalacsonyabb pedig Szabolcs-Szatmár, Hajdú, Pest megyékben. Legmagasabb 2001-ben Zala, Fejér, Heves, Vas megyékben, legalacsonyabb pedig Pest, Baranya, Békés megyékben és Budapesten volt.

A szakképző iskolai részvételi arány 1990-ben Fejér, Zala, Vas és Győr-Sopron megyékben volt a legmagasabb és Szabolcs, Hajdú valamint Pest megyékben a legalacsonyabb. 2001-ben Zala, Fejér, Vas és Heves megyékben a legmagasabb, Pest, Baranya és Tolna megyékben valamint Budapesten a legalacsonyabb.

A 2000-es évek elejére tehát Budapest a gimnáziumi részvételi arányt tekintve az élre, a szakközépiskolai és a szakiskolai részvételi arányt tekintve a sor végére került.

Ha a megyék középfokú iskolai ellátottságának polarizáltságát egyenlőtlenségi mutatókkal vizsgáljuk, azt állapíthatjuk meg, hogy az 1000 lakosra jutó középfokú tanulók számát tekintve az egyenlőtlenség 1990 és 2001 között csökkent.¹⁶ Iskolatípusonként vizsgálva: az 1000 lakosra jutó szakiskolai és szakközépiskolai tanulók számának megyei egyenlőtlensége csökkent, viszont az 1000 lakosra jutó gimnáziumi tanulók megyék közötti egyenlőtlensége növekedett.¹⁷

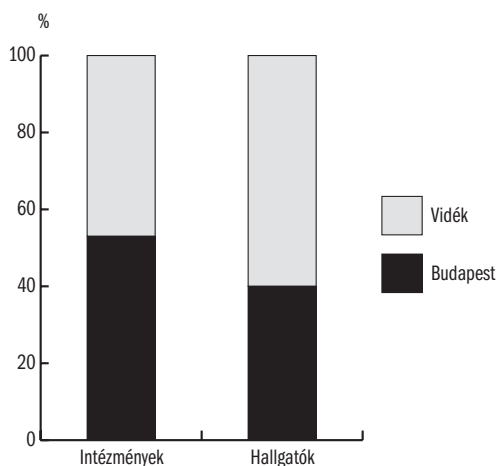
A tanuló-oktató arányt vizsgálva 1990 és 2001 között a szakiskolák esetében a megyék közötti egyenlőtlenség 70 százalékkal növekedett, a gimnáziumoknál valamivel több mint 10 százalékkal növekedett, a szakközépiskolák esetében pedig közel 10 százalékkal csökkent.

Végül is a középfokú iskolai képzés 1990–2001 közötti fejlődését egy – a csökkenő korosztályi létszámok mellett zajló – igen erőteljes kiterjedés valamint erőteljes átstrukturálódás jellemezte. Az egyes területeken ez az átstrukturálódás jelentős eltéréseket mutat a terület gazdasági fejlettsége és a felsőoktatási intézmények „szívóereje” miatt. A folyamat nyomán az egyes megyék közötti polarizáltság (az egy oktatásra jutó tanuló létszám tekintetében) mérsékelten növekedet.

Felsőoktatás

1991 és 2001 között a nappali tagozatos hallgatólétszám két és fél szeresére, az összes hallgató létszám pedig háromszorosára növekedett. Megyénként vizsgálva: a legnagyobb arányú hallgatólétszám-növekedést 1990 és 2001 között Pest, Fejér és Nógrád megyékben, legalacsonyabbat pedig Csongrád, és Somogy megyékben találjuk.

4. ábra: A felsőoktatási intézmények és hallgatók megoszlása Budapest és vidék között 2004



¹⁶ A Gini index 16 százalékkal csökkent.

¹⁷ Az előbbiek Gini indexe 82 százalékkal csökkent, az utóbbi Gini indexe 20 százalékkal növekedett.



A 100 ezer főre jutó hallgatólétszám elég eklektikusan alakul, (Budapest, Hajdú-Bihar, Veszprém, Győr-Moson-Sopron)¹⁸ részint a gazdasági fejlettség, részint az felsőoktatási múlt határozza meg egy-egy terület felsőoktatási felfutását. Ez arra mutat rá, amit néhány oktatás-gazdász is hangsúlyoz,¹⁹ hogy a felsőoktatás hazai fejlődését sokkal inkább a felsőoktatási intézmények öntörvénye, mint a gazdaság tényleges igényei mozgatják.

A felsőoktatási törvény mellékleteként felsorolt felsőoktatási intézmények 53 százalékának van a székhelye Budapesten. A 18 állami egyetem közül 9, a 7 nem állami egyetem közül pedig 6 budapesti székhelyű, tehát a 25 egyetem közül 15-nek, azaz az intézmények 60 százalékának a fővárosban van a székhelye. A 13 állami főiskola közül 4, a 34 nem állami főiskola közül pedig 19 van a fővárosban, tehát a 47 főiskola 49 százalékának van budapesti székhelye

Az összes felsőoktatási hallgató 40 százaléka jár budapesti székhelyű intézménybe, s az oktatók 46 százaléka dolgozik ezekben az intézményekben. A hallgatólétszám jelentős kiterjedése és a felsőoktatási hálózatfejlődés ellenére lényegében ezek az arányok nagyjából egy évtizede változatlanok.

Végül is a felsőoktatás – a jelentős kiterjedés és hálózatfejlődés ellenére – továbbra is alapvetően Budapest centrikus.

A tulajdonosi szerkezet

Budapest és a vidék oktatásának fenntartói szerkezete viszonylag jelentősen különbözik. Az egyik szembevetendő különbség a fővárosi önkormányzat jelentősen nagyobb szerepvállalása a megyei önkormányzatokhoz viszonyítva. A másik szembevetendő különbség, valamennyi iskolatípusban nagyobb a fővárosban az alternatív iskolák, illetve az ide járó tanulók aránya. Budapest oktatásában a nem egyházi alternatív fenntartójú iskolák jelentősen nagyobb szerepet játszanak, mint az ország egészében. Ugyanakkor ez az egyházi fenntartású közoktatási intézmények esetében – kisebb mértékben ugyan de – fordítva van.

Az alapítványi és magán személy által fenntartott szakiskolákba és középiskolákba jár az össze Budapesten tanuló diák több mint 10 százaléka, míg ugyanez az arány az ország egészére csak 6 százalék. Az alapítványi és magánszemély által fenntartott általános és középiskolák több mint 40 százaléka Budapesten található. Ugyanakkor az egyházi fenntartású oktatási intézményekbe járó tanulók aránya alacsonyabb Budapesten, mint országosan.

Úgy tűnik, hogy az egyház inkább vidéken tud nagyobb létszámot beiskoláztatni, vagy úgy is fogalmazhatjuk, hogy az egyházi fenntartású közoktatási szolgáltatás iránt vidéken nagyobb a kereslet. Ezen nem is lehet csodálkozni, hiszen a 2001-es népszámlálás adatai szerint az önmagukat valamilyen szinten és módon vallásosnak mondó emberek aránya Budapesten több mint 10 százalékkal volt ala-

18 A felsőoktatási részvételi hányad megyék közötti Gini indexe 1990 és 1999 között 23 százalékkal csökkent.
19 Lásd pl. Polónyi István – Timár János: Tudásgyár vagy papírgyár Új Mandátum, Budapest 2001.

csenyebb, mint az ország egészében – (a budapestiek közel 13 százalékkal kisebb része vallásos, mint a vidékieké).

2. táblázat: Az oktatási rendszer tulajdonosi szerkezete Budapesten és vidéken, 2002/2003

	Feladatellátási helyek				Tanulók			
	Óvoda	Általános iskola	Szakiskola, speciális szakiskola	Középiskola	Óvoda	Általános iskola	Szakiskola, speciális szakiskola	Középiskola
Budapest								
Települési/kerületi önkorm.	73,8	69,8	18,9	22,5	86,2	81,7	17,0	27,8
Megyei/fővárosi önkorm.	4,5	12,0	47,2	35,4	2,8	8,9	61,7	47,0
Központi költségvetési szerv	4,2	3,0	4,7	4,4	3,8	1,9	3,4	5,5
Egyház felekezet	2,7	6,0	3,8	5,8	1,5	4,1	0,8	7,0
Alapítvány, term. szem.	12,1	8,0	17,9	24,2	4,4	3,2	13,7	10,2
Egyéb	2,7	1,2	7,5	7,7	1,3	0,3	3,4	2,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Vidék								
Települési/kerületi önkorm.	91,7	87,4	51,6	51,7	93,0	87,5	59,0	63,1
Megyei/fővárosi önkorm.	2,1	4,7	29,9	16,8	1,5	4,3	30,1	17,7
Központi költségvetési szerv	1,5	2,5	3,8	3,8	1,9	3,7	2,4	4,1
Egyház felekezet	2,0	3,9	3,3	7,6	1,9	4,0	2,4	8,4
Alapítvány, term. szem.	2,5	1,1	9,4	10,1	1,5	0,4	4,9	4,6
Egyéb	0,3	0,5	1,9	10,0	0,2	0,2	1,2	2,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Budapest/Ország								
Települési/kerületi önkorm.	9,8	8,6	6,9	11,4	13,7	12,8	4,0	12,6
Megyei/fővárosi önkorm.	22,7	23,1	24,3	38,3	24,6	24,6	22,8	46,4
Központi költségvetési szerv	27,4	12,5	20,0	25,4	25,2	7,3	16,9	30,6
Egyház felekezet	15,8	15,5	19,0	18,3	12,1	14,0	4,5	21,6
Alapítvány, term. szem.	39,6	46,4	27,9	41,3	33,6	55,3	28,9	42,2
Egyéb	55,6	23,8	44,4	18,4	54,1	18,6	29,0	27,0
Összesen	11,9	10,6	16,9	22,7	14,6	13,5	12,6	24,6
Vidék/Ország								
Települési/kerületi önkorm.	90,2	91,4	93,1	88,6	86,3	87,2	96,0	87,4
Megyei/fővárosi önkorm.	77,3	76,9	75,7	61,7	75,4	75,4	77,2	53,6
Központi költségvetési szerv	72,6	87,5	80,0	74,6	74,8	92,7	83,1	69,4
Egyház felekezet	84,2	84,5	81,0	81,7	87,9	86,0	95,5	78,4
Alapítvány, term. szem.	60,4	53,6	72,1	58,7	66,4	44,7	71,1	57,8
Egyéb	44,4	76,2	55,6	81,6	45,9	81,4	71,0	73,0
Összesen	88,1	89,4	83,1	77,3	85,4	86,5	87,4	75,4

Forrás: Oktatási Évkönyv alapján saját számítás.

A nem egyházi alternatív iskolában tanulók magas arányát egyértelműen magyarázza az, hogy ezen iskolák alapvetően a jobb módú, középosztálybeli rétegek igényeit elégítik ki, s így nyilvánvalóan alapvetően a jobb módú fővárosban találnak keresletre. Például, ha a foglalkoztatottak társadalmi réteg szerinti megoszlását



vizsgáljuk település típusonként azt – a nem igazán meglepő tényt – láthatjuk, hogy a felsőbb és középosztályhoz tartozó rétegek a községektől a nagyvárosok felé haladva egyre nagyobb hányadot képviselnek, s Budapesten a legszélesebb ezen rétegek aránya.

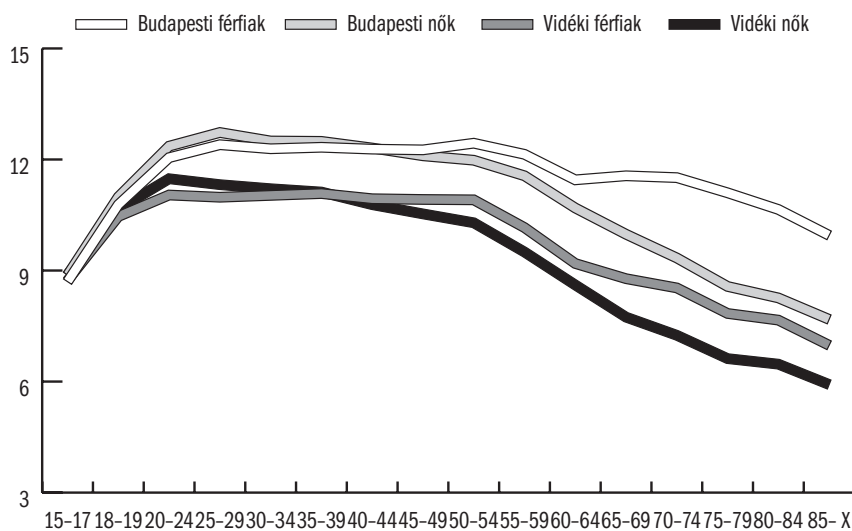
Az iskolázottság, a foglalkoztatás és a kulturális ellátottság néhány jellemzője

Budapest lakosságának iskolázottsága nyilvánvalóan nem csupán az oktatási ellátottság magasabb szintje miatt tér el az ország más részeitől, hanem a főváros gazdasági, foglalkozási, kulturális és tudományos vonzása miatt is.

Iskolázottság

A 15 éves és idősebb lakosság iskolázottsága a 2001 évi népszámlálás adatai alapján Budapesten 11,52 év, azaz mintegy 12 százalékkal magasabb, mint az ország egészében ahol ez 10,30 év.

5. ábra: Az iskolázottság alakulása korcsoportonként lakóhely és nemek szerint



Nemenként vizsgálva azt látjuk, hogy a budapesti nők iskolázottsága 11,24 év, az ország egészében pedig 10,05 év, a férfiak esetében 11,86 és 10,58 év.

Ha megvizsgáljuk az (országos és a budapesti adatok különbségeként képezhető) vidéki nők és férfiak iskolázottságát, akkor azt találjuk, hogy a budapesti nők iskolázottsága kicsivel több mint 15 százalékkal magasabb a vidékieké (az előző 11,24 év, az utóbbi 9,77 év). a férfiaknál is ugyanekkora az arány, bár az ő iskolázottságuk kicsit magasabb (11,86 év és 10,31 év).

Ugyanakkor a korszerinti adatokat vizsgálva az is jól látszik, hogy a nők iskolázottsága mind Budapesten, mind vidéken a 40 évnél fiatalabb korosztályokban megelőzi a férfiakét. Például a 25–29 éves korosztályban a budapesti nők átlagos iskolázottsága 12,73 év a budapesti férfiaké pedig csak 12,40, a vidéken ugyanebben a korosztályban a nőké 11,32 év a férfiaké pedig 10,98 év.

A foglalkoztatás néhány jellemzője

Budapest részesedése a foglalkoztatottak arányát tekintve lényegében nem változott 1980 óta, ugyanakkor jelentősen átalakult a foglalkoztatási szerkezet.

Budapesten a vezető, az értelmiségi és az egyéb szellemi foglalkozásokban dolgozók aránya 2001-ben közel 60 százalék volt. A foglalkoztatottak közel 30 százaléka felsőfokú végzettséggel rendelkezett.

Más oldalról az is látszik, hogy a diplomás foglalkoztatottak egyharmada és az érettségizett foglalkoztatottak egynegyede a fővárosban dolgozik.

A tudomány és a kultúra

A kutató, fejlesztő helyek számának – bár az elmúlt évtizedben közel 10 százalékkal csökkent – ma még mindig valamivel több mint 40 százaléka található Budapesten. A kutató, fejlesztő létszámnak több mint fele dolgozik a fővárosban, a kutató, fejlesztő ráfordításoknak pedig kétharmada kerül itt felhasználásra.

A kulturális szolgáltatások, illetve azok keresletének – nevezetesen a mozi előadások és látogatások, illetve a színház előadások és látogatások – megyei jellemzőit vizsgálva egyértelmű Budapest jelentős előnye. Mind a mozi, mind a színházlátogatások több mint felére a fővárosban kerül sor.

3. táblázat: A kultúra néhány jellemzője 2000-ben

	Mozi előadás	Mozi látogatás (ezer)	Mozi látogatás 100 lakosra	Színház előadás	Színház látogatás (ezer)	Színház látogatás 100 lakosra
Budapest	192 829	8 183	455	6 189	2 087	1 161
Budapest adatainak aránya az országoshoz	52%	57%	318%	49%	53%	295%

Érdeemes persze azt is észrevenni, hogy a kulturális szolgáltatások kínálata és kereslete is alapvetően a gazdasági fejlettségtől függ – igen magas (0,8 feletti) korrelációt találunk az egyes megyék mozi előadásainak, ill. mozi látogatásainak száma és az egy főre jutó GDP-je között, továbbá az egyes megyék színházi előadásainak, ill. színházi látogatásainak száma és az egy főre jutó GDP-je között.



A város belülről – kis budapesti városszociológia

Persze Budapest, mint minden nagyváros szociálisan igen heterogén. Miközben a város gazdagodik, egyesek szerint egyre nőnek a városon belül az egyenlőtlenségek. „Budapest jelenlegi gazdagodásának, amely nem utolsósorban a nyugati tőke beruházási készségén alapszik, súlyos szépséghibája, hogy erősíti a szociális egyenlőtlenséget és ennek elviselhetetlenségét. A városban egyre több az áru és a pénz, e téren hatalmas lépésekkel halad előre, mentálisan azonban megrekedt, nem fejlődik. Növekedése szervesetlen, előrehaladása vak” (*Droste* 1996).

Budapest gazdag, elegáns, magas presztízsű részei főleg Budán, a zöldövezeti, hegyvidéki részeken vannak. A pesti oldalon is találunk magas státusú területeket, a belvárosban, a Duna parti részeken, a Parlament környékén, az Újlipótvárosban, egyes ún. jobb, többnyire öröklakásokból álló belső lakótelepeken is. A szegényebb, alacsony státusú részek főleg a város peremkerületein, így Angyalföldön, Újpesten, Pestimréen, Pesterzsébeten, Csepelen, Rákospalotán, Kőbányán, Budafokon vannak. A belváros határán, a Nagykorút külső pereméhez kapcsolódó erősen leromlott részekben, így a Józsefvárosban, a Ferencvárosban is rábukkanhatunk alacsonyabb társadalmi összetételű részekre (*Csanádi-Ladányi* 1992; *Szirmai* 1994).

Külön elemzést kívánna a budapesti lakótelepek világa. A hazai lakások nagyjából 20 százaléka lakótelepen²⁰ található, ez több mint 750 ezer lakás. Ezen „panel lakásoknak”²¹ mintegy harmada Budapesten van. A lakótelepek státusa sem egyforma.

Ha „megvizsgáljuk a »A lakótelepek a lakóteleptípusok szerint 1990« című térképet, látható, hogy a különböző státusú lakótelepek nem véletlenszerűen helyezkednek el Budapest területén. Hegedűs és Tosics nyomán belső és külső lakótelepi gyűrűről is szokás beszélni, azonban talán jobban kifejezi a valódi helyzetet, ha a térképen látható képzeletbeli vonaltól délkeletre eső részt különítjük el az északnyugattól. Ugyanis a délkeleti részen lévő lakótelepek egy-egy kivételtől eltekintve mindannyian az alacsony és nagyon alacsony státusú típusokhoz tartoznak. Míg a másik oldalon lévőkről inkább az mondható, hogy itt (egy kivétellel) nem találkozhatunk a nagyon alacsony státusú csoportba tartozó lakóteleppel, illetve az alacsony státusúhoz tartozókból is csak néhány van itt. A legmagasabb státusú lakótelepekről csak megemlítjük azt a közismert tényt, hogy néhány kivételtől eltekintve a budai oldalon helyezkednek el.” (*Csizmady* 1996).

Csizmady lakásárak alapján végzett elemzése jól mutatja a lakótelepek rangsorát: a magasabb státusú pólus élén a Pók utcai lakótelep, a legalacsonyabb státusú póluson a Havanna lakótelep áll.

20 A lakótelep, általában házigyári technológiával épített közép- és magas lakóházak, házsorok együtteséből álló lakóövezet

21 A panel: házigyárakban előregyártott falszerkezeti elemekből épített lakást jelent, amelyek zöme a 70-es és 80-as években épült. Meg kell jegyezni, hogy a lakótelepi lakásoknak csak kevesebb, mint két harmada panel.

4. táblázat: A lakosság iskolai végzettsége az egyes kerületekben

	Általános iskolai végzettség			Középfokú végzettség		Felsőfokú végzettség	Egy főre jutó iskolaévek száma
	0 osztály	1-7 osztály	8 osztály	érettségi nélkül	érettségivel		
XII. kerület	1,3	8,4	10,9	7,3	27,2	44,9	12,46
II. kerület	1,1	8,8	11,0	8,0	26,5	44,7	12,44
I. kerület	1,1	8,5	12,7	7,8	27,6	42,3	12,29
XI. kerület	1,6	8,7	15,2	10,5	29,4	34,7	11,80
V. kerület	0,8	9,4	18,2	12,0	26,9	32,7	11,61
VI. kerület	1,3	11,7	20,5	12,9	27,3	26,3	11,01
XIV. kerület	1,0	11,0	19,7	12,2	30,3	25,8	11,12
III. kerület	1,4	10,3	18,9	14,6	29,6	25,2	11,11
XIII. kerület	1,5	10,7	20,4	13,5	29,4	24,5	10,99
IX. kerület	1,3	12,3	23,5	13,9	26,6	22,5	10,69
VII. kerület	1,4	13,0	22,9	14,4	26,8	21,6	10,61
XXII. kerület	1,5	12,5	20,1	16,3	28,6	21,1	10,71
XVI. kerület	1,2	12,4	19,0	15,7	31,1	20,6	10,77
VIII. kerület	2,1	13,1	26,0	14,7	25,1	19,1	10,29
IV. kerület	1,3	12,2	20,7	18,2	29,6	17,8	10,55
XIX. kerület	1,3	11,3	21,7	17,5	31,5	16,8	10,58
X. kerület	1,4	11,7	24,7	18,1	28,1	16,0	10,37
XVII. kerület	1,3	13,7	21,0	19,0	29,9	15,2	10,34
XV. kerület	1,2	13,2	23,8	17,3	29,5	14,9	10,26
XVIII. kerület	1,5	13,2	23,1	18,0	29,8	14,4	10,24
XX. kerület	1,4	13,0	26,1	18,0	28,4	13,1	10,09
XXI. kerület	1,3	12,6	24,1	20,4	29,3	12,3	10,16
XXIII. kerület	2,0	16,6	25,2	18,6	26,0	11,6	9,70
Kerület megjelölése nélkül	0,9	10,3	48,2	27,3	11,7	1,6	8,93
Főváros összesen	1,4	11,5	20,3	14,7	28,8	23,4	10,90

Megjegyzés: Felsőfokú végzettség adataiban oklevéllel rendelkező és oklevél nélküli felsőfokú végzettség együtt.

Forrás: Népszámlálás 2001 KSH (Egy főre jutó iskolaévek száma saját számítás).

A lakótelepi státus szoros összefüggésben van az iskolába járó gyermekek jellemzőivel is. „Azok a lakótelepek, ahol a cigánynak mondott gyerekek aránya magas, leginkább a VIII., X., XIII. és XXI. kerületekben helyezkednek el. A II. és XII. kerületben lévő lakótelepeken pedig egyetlen cigány gyermek sem lakik.” (Cszimady 1996). „A budai oldal magas státusú részén lévő lakótelepeken szinte egyáltalán nincs szegénynek mondott gyerek, illetve az arányuk minimális...” (Uo.) Ugyanakkor a pesti oldalon a IV., VIII., XIII. és XXI. kerületek lakótelepeinek több, mint felén 10 százalék feletti a szegény gyerekek aránya, s a XIII. kerületben koncentrálódnak a legszegényebb lakótelepek. (Uo.) Egyébként itt a legmagasabb a munkanélküliek aránya is.

A kerületek jelentősen eltérnek egymástól a lakó (éjszakai) és a nappali népesség arányát tekintve. Azokat a kerületeket, ahol a lakónépesség jelentősen maga-



sabb mint a nappali népesség, alvó városrészeknek, kerületeknek szokták nevezni. Ilyen pl. a XV., XVI., XXII., XIX. és XVII. kerület. Fordított a helyzet pl. az V., IX., és VI. kerületekben, ahol jelentősen magasabb a nappali lakosság, az itt található munkahelyekre, az iskolákba jelentős a más területekről bejárók aránya. Az V., IX, VIII., VI. és XI. kerületek különösen magas a más területekről bejáró tanulók a.ránya – ezek Budapest iskolavárosa(része)i.

A 2001-es népszámlálás adatai szerint legmagasabb a felsőfokú végzettségű lakosság aránya a XII., a II., az I., a XI. és az V. kerületben, a legalacsonyabb pedig a XV., a XVIII., a XX., a XXI., és a XXIII. kerületben. A legmagasabb és a legalacsonyabb egy főre iskolaévvvel rendelkező kerület között majdnem három év a különbség.

Befejezésül

Budapest Magyarország legnagyobb és leggazdagabb városa. A főváros legszegényebb kerülete is gazdagabb az országos átlagnál. A leggazdagabb kerületei – a budai II., XII., I. és XI. kerület és a pesti V. kerület – pedig egyben az ország leggazdagabb település(része)i is.²² Ezek a különbségek egyértelműen tükröződnek az oktatási – és a kulturális – szolgáltatásokban is.

Persze nem a budapesti gazdag kerületek csodáival van a baj, hanem a másik pólus lemaradásával.

A PISA 2000 vizsgálat alapján közismert,²³ hogy a magyar tanulók eredményei a családi háttér, és a lakóhely szerint sokkal polarizáltabbak, mint sok más ország esetében, tehát a magyar oktatás nem képes kompenzálni az ezen tényezőkből származó egyenlőtlenségeket. Persze teljes kiegyenlítést soha sem lehet elérni, de a lemaradási olló csökkentése nélkülözhetetlen lenne, mert a polarizáltság egyre elviselhetetlenebb.

POLÓNYI ISTVÁN

*Budapest kelleme oly dús,
Csupa kurva, csupa koldus,
Csupa odvas kapualj - Csitt!
Csupa hajléktalan alszik.*

*Ferencz Győző Budapest világváros
(részlet)²⁴*

²² A GfK Piackutató intézet vásárlóerő felmérése szerint „Telkitől...” (2003)

²³ Lásd Vári és társai (2002)

²⁴ A Merlin Színház hagyományos dalnokversenyére írt költemény részlete Beszélő 2002 november <http://beszelo.c3.hu/02/11/23koltoi.htm>

IRODALOM

- Budapest Statisztikai Évkönyve 1995. KSH Budapesti és Pest megyei Igazgatósága, 1996.
- Budapest Statisztikai Évkönyve 2000. KSH Budapesti és Pest megyei Igazgatósága, 2001.
- Budapest Statisztikai Évkönyve 2002. KSH Budapesti és Pest megyei Igazgatósága, 2002.
- CSANÁDI, P. & LADÁNYI, J.(1992) *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CSIZMADY ADRIENN (1996) Lakótelep és társadalmi szegregáció <http://www.mtapti.hu/moszt/199634/cszimady.htm>.
- Demográfiai Évkönyv 2000. KSH, 2001.
- DROSTE, WILHELM (1996) A tanácsalanság metamorfózisai. Észrevételek Budapest aktuális formái válságáról. *Budapesti Negyed*, 14 .
- ENYEDI GYÖRGY (1996) Budapest – kapuváros. Budapest – nemzetközi város. In: GLATZ FERENC (ed) *Budapest*. MTA.
- ENYEDI GYÖRGY (2000) Globalizáció és a magyar területi fejlődés. *Tér és Társadalom*, 1.
- FÓTI JÁNOS & LAKATOS MIKLÓS (2004) Foglalkoztatottság és munkanélküliség. (Információk a magyarországi censusok eredményeiből) 2. A foglalkoztatottak főbb jellemzői. OFA, Budapest.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 2000. KSH, Budapest, 2001.
- NIEDERMÜLLER PÉTER (1999) Etnicitás és politika a késő modern nagyvárosokban. *Replika*, 38. szám <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/honlap/38/07nieder.htm>
- POLÓNYI ISTVÁN & TÍMÁRJÁNOS (2001) *Tudásgyár vagy papírgyár*. Új Mandátum, Budapest.
- Regionális operatív program. Nemzeti fejlesztési terv – Tervezet, munkaközi anyag 2002. december 16. Nemzeti Területfejlesztési Hivatal.
- Statisztikai Évkönyv 2000. KSH, Budapest, 2001.
- Statisztikai Tájékoztató, Felsőoktatás, 1990/1991. MKM, Budapest, 1992.
- Statisztikai Tájékoztató, Felsőoktatás, 2000/2001. OM, Budapest, 2002.
- Statisztikai Tájékoztató, Művelődési Évkönyv, 1990. MKM, Budapest, 1991.
- Statisztikai Tájékoztató, Oktatási Évkönyv, 1999. OM, Budapest, 2001.
- Statisztikai Tájékoztató, Oktatási Évkönyv, 2001/2002. OM, Budapest, 2002.
- Statisztikai Tájékoztató, Oktatási Évkönyv, 2002/2003. OM, Budapest, 2004.
- SZIRMAI VIKTÓRIA (1994) A településszociológia alapjai Településtudományi felsőoktatási füzetek Budapest 1994 www.kee.hu/kertepiteszet/szociojegyzet.doc
- SZIRMAI VIKTÓRIA (2004) Globalizáció és a nagyvárosi tér társadalmi szerkezete. *Szociológiai Szemle*, 4.
- Telkitől (155) Kiscsécsig (45) Minden magyar település vásárlóereje rendelkezésre áll. GfK Piackutató Intézet 2003 <http://www.gfk.hu/sajtokoz/oktober2003/vaeronov.htm> (letöltés 2005 január).
- Területi Statisztikai Évkönyv, 1999. KSH, Budapest, 2000.
- Területi Statisztikai Évkönyv, 2001. KSH, Budapest, 2002.
- VÁRI PÉTER, AUXNÉ BÁNFI ILONA, FELVÉGI ÉMESE, RÓZSA CSABA & SZALAY BALÁZS (2002) Gyorsjelentés. A PISA 2000 vizsgálatról. *Új Pedagógiai Szemle*, 1.